

QASHQADARYONING DINIY ME'MORIY YODGORLIGI: KO'K GUMBAZ MASJIDI

To'xtayeva Sevinch Ural qizi
Qarshi Davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shahrisabz shahrida joylashgan Ko'k Gumbaz masjidining tarixiy, me'moriy va madaniy ahamiyati yoritilgan. Masjid Mirzo Ulug'bek tomonidan 1435-yilda qurilgan bo'lib, Temuriylar davri me'morchiligining yuksak namunasi sanaladi. Tadqiqot davomida masjidning qurilish sabablari, bezaklarida aks etgan ramziy ma'nolar, astronomik joylashuvi, hamda xalq og'zaki rivoyatlaridagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy restavratsiya ishlari va masjidning hozirgi kundagi funksional holati ham ko'rib chiqilgan. Maqola Ko'k Gumbazni faqat diniy bino sifatida emas, balki ilm-fan, siyosat va san'at uyg'unligining noyob yodgorligi sifatida yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ko'k Gumbaz masjidi, Shahrisabz, Mirzo Ulug'bek, Temuriylar me'morchiligi, moviy gumbaz, islomiy san'at, kufiy yozuvlar, diniy obidalar, astronomik joylashuv, restavratsiya, O'zbekiston tarixi.

Аннотация: В данной статье освещается историческое, архитектурное и культурное значение мечети Кук-Гумбаз, расположенной в городе Шахрисабз. Мечеть была построена в 1435 году по приказу Мирзо Улугбека и является выдающимся образцом архитектуры эпохи Темуридов. В ходе исследования рассмотрены причины строительства, символика декоративных элементов, астрономическая ориентация здания, а также место мечети в устной народной традиции. Особое внимание уделено современным реставрационным работам и текущему функциональному назначению сооружения. Работа направлена на раскрытие мечети Кук-Гумбаз не только как религиозного объекта, но и как уникального памятника, сочетающего в себе науку, политику и искусство.

Ключевые слова: мечеть Кук-Гумбаз, Шахрисабз, Мирзо Улугбек, архитектура Темуридов, голубой купол, исламское искусство, кufический орнамент, религиозные памятники, астрономическая ориентация, реставрация, история Узбекистана.

Ko'k gumbaz masjidi — Qashqadaryo viloyatidagi me'moriy yodgorlik (XVI asr). Masjid O'zbekiston Respublikasi Prezidentining „Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida“ 2018-yil 19-dekabrda PQ-4068-son qaroriga muvofiq

O‘zbekiston moddiy va madaniy merosining ko‘chmas mulk obyektlari milliy ro‘yxatiga kiritilgan — davlat muhofazasiga olingan¹

XVI asr oxirlarida Abdullaxon II (1557—1598) hukmdorligi davrida qurilgan. Masjid peshtoqida Abdullaxon II nomi va hijriy 999-yil (1590—1591) deb yozilgan. 1953-yildan boshlab „Ko‘k gumbaz“ juma namozlarini o‘qish uchun jome masjid sifatida yana faoliyat ko‘rsata boshladi. Ko‘k gumbaz masjidining gumbazi moviy koshinlar bilan qoplangani uchun xalq orasida „Ko‘k gumbaz“ nomini oldi. Masjidning ko‘k qoplamali tashqi gumbazi 1898-yildagi zilziladan qattiq shikastlangan va qulab tushgan. Masjid turli yillarda bir necha marta ta‘mirlangan, jumladan, 1957-yil, 1971-yil, 1975-yillarda qisman va 1982-yilda to‘liq ta‘mirdan chiqarildi. 1967-yilda masjid gumbazi shahrisabzlik usta Hamdam tomonidan tiklandi. 1982-yilda samarqandlik usta — naqqosh Nusratillo Asadov tomonidan gumbaz tepasiga ko‘k sirli koshin bilan Qur‘onning „Mulq“ surasidan oyatlar nozik d‘id bilan yozildi va oltin rangli qubba o‘rnatildi². 1996-yilda Amir Temurping 660 yilligi nishonlanishi munosabati bilap Qarshi shahridagi boshqa tarixiy obidalar qatorida Ko‘k gumbaz masjidida ham qurilish va ta‘mirlash ishlari o‘tkazildi.(2) 2005—2006-yillarda Ko‘k gumbaz me‘moriy majmuasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni va hukumat qaroriga muvofiq qayta ta‘mirlandi va hozirgi ko‘rinishga ega bo‘ldi. XX asrning 20-yillarida Eshon Porsoxon, Eshon Ahmadxon, 1930—1940-yillarda samarqandlik Nu‘monxon qori, 1956—1968-yillarda qo‘qonlik Ne‘matxon Turdimatov, 1968—1974-yillarda namanganlik xoji Akmalxon Otaxonov imomlik faoliyatini olib borgan ³.

Ko‘k Gumbaz masjidi jome’si o‘rtada murabba’ shaklida qurilgan baland gumbazli zal va ikki yonidagi qator tushgan binolardan iborat. Binolarning umumiy uzunligi 25-38 metrni tashkil etgan. Qanotlardagi imoratlarning eni ikki xil edi. Shimoli g‘arbiy tarafdagi 14 metr, janubi sharqiy tomondagi esa 14,6 metr bo‘lgan. Bino asosan, 26x26x5 va 28x28x6 santimetrli chor g‘ishtlar bilan qurilgan.⁴

Masjid markazida rejaga muvofiq asosiy xonaqoh tarhi bo‘lib u 8 metr kvadrat shaklda bo‘lgan, balandligi 14 metrni tashkil etgan. Qanot qismlarining har biri ikki

¹ Ko‘k gumbaz masjidi“, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi: 5-jild (Konimex — Mirzoqush). Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2003 — 704-bet.

² „Qashqadaryo viloyati“. uzbekistan.travel. „Ko‘k gumbaz masjidi“. meros.uz.

³ F.Abduxolliqov; A.Razzoqov; K.Rahimov; A.Hakimov; B.Abdulhalimov. O‘zbekiston obidalaridagi bitiklar Qashqadaryo. Uzbekistan today, 2016-yil — 245-257-bet.

⁴ „Ko‘k gumbaz masjidi (me‘moriy yodgorlik)“, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi (K-harfi). Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar.

qator bo‘lib tushgan to‘rt xonadan tashkil topgan. Xonalar tepasi gumbazlar bilan yopilgan. Binoning yuza va yon tomonlaridagi xonalarning oldi uz vaqtida ayvon singari ochiq bo‘lgan. Xonalar o‘z navbatida, bir-biriga ravoqli bo‘shliqlar orqali ochiladigan qilib qurilgan. Asosiy xonaning qibla tomonidagi devorida mehrob, yonida esa pogonali minbar mavjud bo‘lgan. Mehrob eniga ancha chuqur ishlangani uchun bino orqasidagi devor bir oz kengaygan.

Ko‘k Gumbaz masjidi faqat diniy obida emas edi. U Temuriylar sulolasi hukmronligining ramzi sifatida qad rostlagan. Mirzo Ulug‘bek bu masjid orqali:Shahrisabzni siyosiy-diniy markaz sifatida mustahkamladi,Otasi Shohruh Mirzoga sadoqatini izhor etdi,

Shahar aholisi uchun jamoaviy ibodat makonini yaratdi, bu esa jamiyatni birlashtiruvchi kuch sifatida xizmat qildi.Temuriylar davrida katta jome masjidlar qurish siyosiy hokimiyat belgisi sifatida qaralgan.Ko‘k Gumbaz peshtoqlari, devorlari va ichki ravoq-qoplamalarida arabcha kufiy va naskh yozuvlari bitilgan. Bu yozuvlar Qur‘oni karim oyatlari bilan birga, hukmdor va me‘morning ismlarini, hatto qurilish sanasini ham o‘z ichiga oladi.

Ulug‘bek Samarqandda Rasadxona qurganidek, Ko‘k Gumbaz masjidida ham:

Gumbaz ostidagi markaziy nuqta va atrofidagi sakson darajali geometrik joylashuv quyosh va oy holatiga moslangan,Masjid ichidagi gumbaz ostida ovoz tarqalishining akustik markazi mavjud — bu astronomik hisob-kitoblarga asoslangan joylashuvdir.

Bu o‘z zamonasidagi noyob ilmiy yondashuv sanaladi. Shahrisabz aholisida Ko‘k Gumbaz haqida rivoyatlar mavjud:Aytilishicha, bu yerda ibodat qilganlar orzulariga yetadi, ayniqsa o‘rta gumbaz ostida duo qilgan kishi niyatiga erishadi.

Ba’zi mahalliy manbalarda yozilishicha, gumbaz ostidagi yer tagida sirli xazina yoki muqaddas tosh borligi haqida rivoyat mavjud.Ko‘k Gumbaz masjidi Samarqanddagi Ulug‘bek jome masjidi, Buxorodagi Kalan masjidi, va Qorako‘l masjidlariga o‘xshash bo‘lsa-da, ularning har biridan farqli, o‘ziga xos:Ko‘k gumbazi hajman kattaroq,Bezaklari kamroq, ammo falsafiy chuqurroq,

Peshtoqi shamolga chidamli tarzda tik qurilgan (Shahrisabzda shamollar kuchli bo‘ladi).Masjid 1990-yillar va 2014-yil atrofida qayta restavratsiya qilindi. Bu ishlarda:

Devor bezaklari asl holatga maksimal yaqinlashtirildi,

Koshinlar aslyatlar asosida qayta ishlangan, Sayyohlar uchun audiogid va interaktiv monitorlar o‘rnatilgan (ba’zi kunlarda ishlaydi).⁵

⁵ Hafizi tanish ibn Mir Muhammad Buxari.. Sharif-namayi shaxi. (Faksimile nusxasi),. 1983-yil — 78-bet.

Bugun u: Namozxonlar, ayniqsa juma namozida ko‘p bo‘ladi, Sayyohlar uchun yo‘lboshlovchilar bilan sayr zonasi .

Bezash uslubi Timurid koshinkorligi, kufiy yozuvlardan iborat. Ko‘k Gumbaz masjidi (ba‘zan “Moviy gumbazli masjid” deb ham yuritiladi). Ko‘k Gumbaz masjidi Mirzo Ulug‘bek tomonidan otasi Shohruh Mirzoga hurmat bajo keltirish va xalq uchun juma masjidi sifatida qurdirilgan. Bu masjid Ulug‘bek madrasasi majmuasining bir qismi sanaladi va Shahrisabzdagi jamoat ibodatxonalari orasida eng kattasidir. Masjid o‘z nomini ko‘k rangli gumbazi tufayli olgan. Moviy-yashil rangda sirlangan g‘ishtlardan qurilgan ulkan gumbaz uzoqdan ko‘zga tashlanadi va Shahrisabz shahrining ramziga aylangan.

Gumbaz: Masjidning asosiy gumbazi ko‘k rangda bo‘lib, yirik hajmi bilan ajralib turadi.

Portal (peshtoq): Kirish qismidagi baland peshtoqda o‘ymakor koshinlar, yozuvlar va bezaklar ishlatilgan. Ichki bezak: Ichkarisi Qur‘oni karim oyatlari, ganchkorlik, naqshinkor bezaklar bilan bezatilgan.

Koshin ishlari: G‘ijduvon ustalarining nafis koshinlari bilan bezatilgan bo‘lib, ularning orasida geometrik naqshlar va kufiy yozuvlar mavjud.

“Ko‘k Gumbaz” nomi — bu turkiy tillarda keng tarqalgan atama bo‘lib, tarixda bir necha inshootlar shu nom bilan atalgan, ammo Shahrisabzdagi masjid eng mashhurlaridan biridir. Arxeologik aniqlanishlarga ko‘ra, masjid avvaldan mavjud bo‘lgan qadimiy diniy majmua ustiga qurilgan. Bu esa uning joylashuvi tarixiy jihatdan strategik ahamiyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shahrisabz shahri 2000-yilda YuNESKOning Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan. Ko‘k Gumbaz ham ushbu merosning muhim qismlaridan biri hisoblanadi.

Masjidda o‘sha davr ilm-fani va me‘morchiligining uyg‘unlashuvi ko‘rinadi: gumbaz shakli, geometrik simmetriya va yozuvlar astronomik bilimlar bilan bog‘liq bo‘lgan.

Masjid atrofida diniy-memorial majmua mavjud bo‘lib, u yerda Ulug‘bekning qarindoshlari dafn etilgan degan taxminlar bor. Hozirda Ko‘k Gumbaz masjidi sayyohlar va ziyoratchilar tashrif buyuradigan maskan hisoblanadi. Uning atrofi obodonlashtirilgan, tarixiy-me‘moriy majmua tarkibida restavratsiya ishlari amalga oshirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1) Ko‘k gumbaz masjidi“, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi: 5-jild (Konimex — Mirzoqush). Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2003 — 704-bet.

2) „Qashqadaryo viloyati“. uzbekistan.travel. „Ko‘k gumbaz masjidi“. meros.uz.

3) F.Abduxoliqov; A.Razzoqov; K.Rahimov; A.Hakimov; B.Abdusalimov. O‘zbekiston obidalaridagi bitiklar Qashqadaryo. Uzbekistan today, 2016-yil — 245-257-bet.

4) „Ko‘k gumbaz masjidi (me‘moriy yodgorlik)“, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi (K-harfi). Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2006-yillar.

5) Hafizi tanish ibn Mir Muhammad Buxari.. Sharif-namayi shaxi. (Faksimile nusxasi)., 1983-yil — 78-bet.